

КЫРГЫЗ КӨРКӨМ АДАБИЯТЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫК ТАРБИЯ

Кыргыздардын тарыхынын башатында орчундуу орунду алардын салттуу дүйнө таанымы ээлейт. Байыркы кыргыздардын салттуу билимдеринин негизин жаратылыштагы процесстер менен кубулуштар, алардын ортосундагы байланыштар жөнүндөгү ыраттуу, туура көз караштары түзгөн. Элдин күнүмдүк турмуш тажрыйбасы менен байкагычтыгын камтыган салттуу билимдер айлана–чөйрөнү аңдап түшүнүүнүн алгачкы башаттарынан болгон. Кыргыз эли узак убакыттар бою көчмөнчүлүк жашоону башынан кечиргендиктен, эл руху– тоолорду, табиятты өздөрүнүн ата бабасындай аздектегендиги кылымдап калыптанып келген салттуу билимдерин элдик оозеки чыгармалардын ар кандай үлгүлөрүнөн Кыргыз элинин уламыш, эпос, элдик ырлар, макал–ылакаптар, табышмактарында өсүмдүк, жаныбарлар менен адамдардын алака катышы ар тараптуу чагылдырылган.

Алсак, улуттук мурас болгон “Манас” эпосунда кыргыздар өздөрү жашаган жеринин өсүмдүктөр байлыгын, төрт түлүк малга жайлуусун сыймыктануу менен баяндаган саптар арбын. Мисалы, кыргыздардын байыркы байырлаган жери Алтай “... - бугу оттогон жерлери, булундуу токой черлери” деп сүрөттөлсө, “Семетейде” Талас жеринин флора жана фаунасы:

Жылкы, койго жарашкан,
Жылтырган менен шыбагы.
Көк шибери көйкөлөт
Сарымсагы жайкалат.
Ала бата, күдүрөк, Тоонун жери кең Талас.
Төрүмдүмтиккен багында
Алмасы гүлдөп ачылган.
Жемишим жерде чачылган,
Жапан чыккан алма, өрүк

Талаада толуп көп жатат,—деп сыймыктануу менен сыпатталат. Өсүмдүктөрдүн ичинен айрыкча: карагай терек, бай терек, чынар тал, кайың четин, бетеге тулаң ж.б табигый өсүмдүктөр жөнүндө маалыматтар басымдуу орун алган. [1,8–6]

Табият менен адам арасындагы көз карандылыкты бекемдөө профессионал адабиятта да олуттуу таасирдүү берилген. Мисалы, залкар жазуучубуз Айтматов өз чыгармаларында табиятка аяр мамиле жасоого чакырып, экологиялык курч маселелерге токтолуп, жаныбар менен адамдын ортосундагы мамилелерди таасирдүү сүрөттөгөн. Башкача айтканда, адам баласынын жаратылышка тийгизген орой мамилеринин натыйжасында табият да адамдарга каарын көрсөткөн учурларга өзгөчө басым жасаган. Буга Ч.Айтматовдун айтылуу “Ак–Кеме” повестинин сюжеттик жана идеялык негизин атасак болот. Повест бугу уруусунун келип чыгышы жөнүндөгү тотемдик мифке негизделген, Бугу эненин тукумун ырайымсыз кырган бугулук адамдардын абийирсиз кылыгы кайдан, кандайча келип чыккандыгы жана акыры эмнеге алып келери тууралуу аңыз аркылуу жакшы туюнтулган.

Аталган чыгармада башкы каарман Нургазы бала Момундун жомок мектеби аркылуу калктын кылым карыткан адеп жөрөлгөлөрүнө чын дилинен ишенип, эзелкинин эскирбес дөөлөтүн өзүнүн тунук, таза дүйнөсүнө кабыл алды. Бирок анын ыйык, изги ишеними реалдуу турмушта коргоосуз калды. Бул Орозкулдун зомбулугунан улам Момундун өзү күндө жомоктоп айтып, ыйык тутуп жүргөн ата-бабанын арбагына, абийир-ызатына, Умай эненин осуятына, баланын бапестеп багып келген идеалына, жаратылышка болгон аруу сезимине мылтык кезеп, ок атканынан улам болду.

Улуулардын ушул жоругунан улам баланын ишеними өрттөндү, заманасы куурулду, ал акыйкат издеп кыялдын закым деңизине чөгүп кетти [3;106].

Улуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун “Ак кемесинде” көтөрүлүп баштаган экологиялык маселе “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөттө”, “Кассандра тамгасында”, соңку “Тоолор кулаганда” романында жалпы ааламдык маселеге айланат. *Айтматовдун чыгармаларында “адам экологиясы”, “табият экологиясы” кош кабат, түгөй катары каралат. Соңку өзгөрүүлөрдөн “адам экологиясы” деген да термин келип чыкпадыбы. Айтматов чыгармаларында Жер тагдырына жалпы ааламдык, жалпы космикалык көз караштан ой жүгүртөт. «Кыямат» чыгармасында адам баласынын жаныбарларга кылган орой мамилесинен бөрү Акбара Бостондун жалгыз баласынан ажыратып, өч алуусу менен адам баласына түшүндүрүүгө аракет кылган.* Коомдун, адамдын тазалыгы, аларды ушул калыбында сактап калуу аракетин улуу жазуучубуз буга чейин эле айтып, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө буруп келген. “Кылым карытар бир күн”, “Фудзиямада кадыр түн”, сыяктуу романдары эртеңки адамзат тагдыры (“Канткенде адам уулу Адам болот”), жаратылыш проблемалары, ыйман маселесине арналып, ал улуу түшүнүктөр өзүнчө өңүттөн чечмеленет. “Тоолор кулаганда” романындагы Арсен менен тоо боорундагы Жаабарстын ички туюмдарындагы окшоштуктар, адамдар арасындагы мындай окуялардын жүрүшүндө тээ тоодогу карт Жаабарстын жашоосу кошо сүрөттөлөт.[3;152]

Адам жана табият ортосундагы гармониялык мамилеге үндөө кыргыз поэзиясында да салттуу тема. Бул маселе Токтогул, Тоголок Молдо сыяктуу дээрлик бардык эл ырчыларынын чыгармаларында өзөктүү педагогикалык идея катары өнүктүрүлүп келген.

Барпы Алыкуловдун “Аккан суу”, “Күн”, “Шамал” ырлары тестиер балдардын аалам таанууга болгон кызыгууларын арттырып, ар бир жаратылыш компоненттеринин өзгөчөлүктөрүн балдарга чыгармалары аркылуу жеткирип, башкача айтканда балдарга географиялык, экологиялык билим берет. Барпы “Аккан суу ырында сууну материалдык дүйнөнүн кебелбес күчү катары түшүндүрөт. Акындагы ашкере көрөгөчтүк анын божомолунан байкалат: Суу жер катмарындагы кумдан бөлүнүп чыгат. “Эски болуп бир жери, сүзүлбөгөн аккан суу” деп кийинки этапта: “Макулуктун баарынын каны сенсиз аккан суу, жер бүткөндө жаралган, элден мурун аккан суу” деген сөздүн толук маанисиндеги материалисттик жыйынтыгына келет. [2;35–6].

Акын “Күн”, “Шамал” атуу ырларында ошол материалисттик көз караш жөнүндөгү тематикасын өөрчүткөн. Табият кубулуштарынын кубаттарына адилет бааларын берген.

Күн кубаты барынан,
Адамга кан тараган.
Күндүн нуру жеткенден,
Өсүмдүктөр жан алган.
Бардыгына күн себеп,
Бардыгына күн керек, [2; 65-6]

Күнсүз дүйнө жаңырбайт, - деген бүтүмгө келүү акындык көрөгөчтүктү ырастайт.

Алыкул Осмоновдун балдар үчүн жазылган жана балдарга жаратылыштык тарбия берүү ырлары “Түлкү менен каздар”, “Чымын-чиркей ырлары”, “Кара Чыйырчык”, “Балдар менен турналар”, “Кулой, кулой торпогум”, “Куштар кетти”. Бул ырларында акын балдар менен жаныбарлар дүйнөсүнүн ортосундагы мамиле-катнаштардын маңызын белгилүү бийиктикте ачып, буга байланыштуу балдардын жорук-жосундарына түзөтүүлөр киргизүү аракетинде болот.

“Куштар кетти” ырында канаттуулардын жашоо дүйнөсү, сырлары тууралуу акын канаттууларга карата жаш баладагы тую сырларын, балалык назик сезимдерин, боорукердигин реалдуулуктун айкалышынан жаралган көркөм баянды иштеп чыккан.

Бизден кеткен келгин куш,
Жакшы жерге консо экен.
Кайра бизге келгенче ,

Аман-эсен болсо экен. - деп канаттуулардын аман келишин тилешет [4;54–6].

«Ата-журт» темасындагы жазылган ырында Алыкул Ата-Журттун тоо-ташы, топурагы, суусу пайдасыз нерсе эмес экендигин, аларды терең урматтап, өлгөндө да таттуу жытын кучактап, көкүрөккө кысаарын ырдоо менен өлкөдө жашаган атуулдарды Мекенди сүйүүгө, жаратылышын коргоого чакырып, жаркыраган келечекке үндөгөн.

Тоголок Молдонун "Жер жана анын балдары", "Куштардын санаты" «Ала-Тоо» аттуу поэмалары кандай керемет экологиялык чыгармалар. Бул чыгармалар аркылуу Аккан суунун экологиялык, экономикалык маанисин, ал гана эмес жаратылыштын улуулугун, сулуулугун, канча бир күн бою тынбай ырдап келишкен, бул чыгармалары анын акындыгын гана айгинелебестен экологиялык аң-сезиминин тереңдигин көрсөтүп турат. Ал дайыма элди жаратылышты коргоого чакырган. Жаратылышта зыяндуу эч нерсе жоктугун ар бир жандыктын өз милдети бардыгын, алар бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин, аларды биринен-бирин бөлүп кароого болбой тургандыгын айтып келген. Анын "Жер жана анын балдары" атуу поэмасынан жер менен анын компоненттеринин бири-бирине көз каранды, бири-бири менен ажырагыс бир бүтүндүк экендигин ачык далилдеп баяндаган. Бул жерден географиялык айлануу процессин, жаратылыш компоненттери бири-бирисиз толук жаратылыш бүтүндүгүн түзө албастыгын, географ окумуштуулар сыяктуу эле акын даана так анализдеп баяндаган. Элдин акыл казынасында эзелтен калыптанган географиялык түшүнүктөр, билимдер биздин муундарга ушул сыяктуу поэма, аңгеме, эпос, санжыра түрүндө жетти.

Калык Акиевдин "Ала-Тоо", "Кетмен-Төбөнүн көрүнүшү", "Тянь-Шандын көрүнүшү" деген ырлары аркылуу окуучу өз жеринин жаратылыш байлыгын, жан-жаныбарларын, өсүмдүктөрүн, Тянь-Шандын төрт түлүк малга жайлуу экендигин жалпы жаратылыштын кооздугун балдарга жеткиликтүү деңгээлде жеткире алган.

Бул чыгармалардагы идеялар көп жагынан бүтүндөй экологиялык тарбиянын өзөк мазмунун түзөт. Аларды тийиштүү усулдук ыңгайга жараша мектеп практикасында жана үй-бүлөдө балдарга экологиялык тарбия берүү ишинде натыйжалуу колдонууга болот. Айрыкча, элдик оозеки чыгармачылыктагы образдардын элестүүлүгү, таасындыгы, табиятка жакындыгы балдарды тарбиялоо ишин демейдегиден алда канча үзүрлүү, натыйжалуу кылары талашсыз.

Адабияттар

1. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары.–Б., 2001.– 44 б.
2. Сулайманов. М., Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. Ош - 1992.
3. Сыдыков Н., Жунусалиева К. Ч.Айтматовдун пейзаж тартуу чеберчилиги, Бишкек - 2002. -158 б.
4. Даминова И.Кыргыз эл педагогикасынын прогрессивдүү идеялары жана тажрыйбалары аркылуу башталгыч класс окуучуларын экологиялык жактан тарбиялоо .Автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.01. – Бишкек, 2010. – 20 б.